

О. С. Шальмін, О. М. Разнатовська
Запорізький державний медичний університет

РОЛЬ ПРОЗАПАЛЬНИХ ЦИТОКІНІВ ТА КЛІТИН ЛЕЙКОЦИТАРНОЇ ФОРМУЛИ КРОВІ У ФОРМУВАННІ ІМУННИХ РЕАКЦІЙ ПРИ ХІМІОРЕЗИСТЕНТНОМУ ТУБЕРКУЛЬОЗІ ЛЕГЕНЬ

У статті проведено огляд літературних джерел. При хіміорезистентному туберкульозі легень основними прозапальними цитокинами, які визначають імунні реакції є TNF- α , IL-2, IL-6. Між цими цитокинами та клітинами лейкоцитарної формули існує тісний у взаємозв'язок, який відіграє важливу роль у формуванні імунних реакцій у протитуберкульозному захисті у хворих на хіміорезистентний туберкульоз легень. Рівень TNF- α , IL-2, IL-6 та показники лейкоцитарної формули відображають специфічні імунні реакції, що може бути використано із діагностичною та прогностичною метою у хворих на хіміорезистентний туберкульоз легень.

Ключові слова: прозапальні цитокини, клітини лейкоцитарної формули крові, імунні реакції, хіміорезистентний туберкульоз легень.

Туберкульоз на сьогодні в світі є однією з головних загроз для здоров'я людства серед інфекційних хвороб, та є другою за значимістю причиною смерті від них [1, 2]. Хіміорезистентний туберкульоз легень (ТБЛ) є важким і дуже небезпечним інфекційним захворюванням з високим ризиком летального наслідку, високим рівнем епідемічної небезпеки [3]. Хворі на цю форму туберкульозу мають більш несприятливий прогноз, лікування викликає великі труднощі, що пов'язано зі значними економічними витратами [4,5].

Імунітет – це комплекс реакцій, спрямованих на підтримку гомеостазу, коли організм зустрічається з агентами, які розцінюються як чужорідні, незалежно від того, чи утворюються вони в самому організмі, чи надходять ззовні [6–8]. Розрізняють специфічний захист і неспецифічну резистентність організму. Остання спрямована на знищення будь-якого чужорідного агента. До неспецифічної резистентності відносяться: фагоцитоз і піноцитоз, система комплементу, природня цитотоксичність, інтерферони і інші гуморальні фактори захисту. Від стану неспецифічної резистентності організму залежить результат початкової стадії інфекційно-запального процесу. Тому, різке і тривале її пригнічення є несприятливою прогностичною ознакою.

На сьогодні добре вивчені особливості системного імунітету у хворих на туберкульоз [6–10], але питання регуляції цитокинів Т-лімфоцитами периферичної крові у хворих на хіміорезистентний ТБЛ висвітлені недостатньо [11, 12].

Мета роботи: провести огляд літературних джерел про взаємозв'язок прозапальних цитокинів та показників лейкоцитарної формули крові, встановити їх роль у формуванні імунних реакцій при хі-

міорезистентному ТБЛ. Встановити діагностичну цінність цих показників при даній патології.

Результати та обговорення

Відомо, що у визначенні характеру перебігу туберкульозу ключову роль відіграють мікобактерії туберкульозу (МБТ), їх біологічні властивості та масивність інвазії [13, 44]. Проте, одним з важливих факторів у розвитку специфічного процесу мають механізми імунологічної дисрегуляції [6–12]. Доведено, що ступінь порушень імунологічної реактивності тісно корелює з клініко-рентгенологічними проявами туберкульозу та відображає тяжкість перебігу [10, 14, 15].

За даними літератури, зміни в імунологічному статусі хворих на туберкульоз асоційовані зі зниженням ефективності терапевтичних заходів [8, 16]. Тому не виключено, що поява і розмноження хіміорезистентних форм МБТ у процесі стандартної хіміотерапії, є наслідком ослаблення імунного статусу організму.

Встановлено, що у хворих на ТБЛ на стан імунітету впливає тривала специфічна поліхіміотерапія [8, 16]. Так, коли протитуберкульозна хіміотерапія неефективна, то, як правило, не відбувається нормалізації імунних показників, а у хворих із прогресуючим перебігом туберкульозу, стан значно погіршується. І навпаки, прогресуючий перебіг туберкульозного процесу з утворенням множинних порожнин розпаду, що погано піддаються терапії протитуберкульозними препаратами (ПТП), значною мірою обумовлено станом імунної системи, що визначає розвиток і перебіг захворювання [10, 11, 15].

Таким чином, розвиток порушення імунної сис-

теми у хворих на ТБЛ може бути зумовлене з одного боку токсичною дією МБТ на імунокомпетентні клітки та імунодепресивною дією ПТП, з другого.

Встановлено [7, 8, 17, 18], що бурхливе прогресування туберкульозу часто супроводжує ексудативний характер запалення, який характеризується гіперпродукцією антитіл і зниженням показників клітинної відповіді, а при переважанні продуктивного – негативною гуморальною відповіддю.

На сьогодні доведено, що патологічні відхилення в реакціях імунітету та, у зв'язку з цим, особливості патогенезу багатьох захворювань можуть бути пов'язані значною мірою з порушенням продукції цитокінів [19–22].

Цитокіни – це ендogenous медіатори, які регулюють інтенсивність і тривалість імунозапальної відповіді [23–27]. У нормі цитокіни здійснюють взаємозв'язок між неспецифічною резистентністю організму та специфічним захистом [25–27]. Їх нормальний рівень підсилює резистентність організму до інфекцій. Цитокіни забезпечують тісний зв'язок між різними групами клітин. Стимуляторами їх утворення можуть бути різні подразники, а дія самих цитокінів неспецифічна.

На сьогодні описано більше 300 різноманітних цитокінів, які утворюють самостійну систему регуляції імунної системи [27]. Встановлено, що вони забезпечують послідовність та завершеність імунної відповіді. Кожний цитокін має певну спрямованість дії; дефект одного компенсується наявністю інших, які виконують подібну функцію, чим визначається збалансованість цитокінового спектру.

Доведено, що дефіцит цитокінів сприяє розвитку ряду захворювань [19–27]. Важливим є той факт, що більшість цитокінів є не лише ендogenous регуляторами імунних реакцій, але і ключовими факторами, що індують запальну реакцію та гострофазну відповідь організму, можуть чинити імунопатологічну дію на клітини та тканини.

При цьому, особливістю цитокінів є те, що вони самі не можуть проявляти вплив на чужорідні антигени і служать винятково для передачі інформації від однієї імунної клітки іншим. Тому без участі цитокінів неможливий розвиток нормальної імунної відповіді [7–8].

Таким чином, цитокіни є тією системою, яка регулює весь комплекс захисних реакцій організму при проникненні патогенів.

Спеціальних клітин, функціями яких було б лише пригнічення імунної відповіді, не існує. При цьому через продукцію цитокінів з протилежним характером дії Т-хелперів 1-го типу (Th1) пригнічують функції Т-хелперів 2-го типу (Th2) і стримують розвиток гуморальної відповіді, а Th2 пригнічують прояв функції Th1 і підтримку реакцій хронічного запалення [28, 29]. Тобто, Th1 є супресорами для Th2 і навпаки. Така динаміч-

на рівновага функцій Th1 і Th2 забезпечує значну гнучкість і пластичність імунної відповіді. З іншого боку, одночасне включення функцій Th1 і Th2 гальмує розвиток будь-якої форми імунної відповіді і приводить до зовнішніх ознак імунологічної недостатності. Імунітет типів 1 і 2 не суворо відповідає клітинно-опосередкованому та гуморальному імунітету, оскільки функції Th1 стимулюють помірний рівень антитілоутворення, а функції Th2 – активно пригнічують фагоцитоз. Встановлено [29], що хронізація захворювання супроводжується активацією Th2 типу, яка сполучається із синтезом антитіл і формуванням імунопатологічних проявів.

Доведено, що переважно Th1 тип клітинної відповіді асоціюється із захистом та контролем за туберкульозною інфекцією, в той же час Th2 відповідь переважає у хворих, які неспроможні належним чином відповісти на інфекцію і захворюють на активну його форму [30, 31, 34, 53, 54].

Туберкульоз відносять до інтерлейкін-залежних імунодефіцитів з вираженими змінами в цитокіновій мережі, у результаті чого порушується кількісний баланс регуляторних субпопуляцій Т-лімфоцитів [7, 8, 21, 22, 51, 52, 54]. Встановлено, що основна протективна роль в імунній відповіді, спрямованій проти внутрішньоклітинних паразитів (у тому числі й МБТ), належить клітинним механізмам [34, 35]. Тому на цьому етапі від цитокінів залежить за яким шляхом імунна система людини реагуватиме на проникнення МБТ [21, 22, 33, 36]: з перевагою антитіл (гуморальної) або з перевагою клітинних реакцій.

За даними літератури, різні форми розповсюдженого деструктивного туберкульозу легенів є самостійними процесами, які розвиваються на тлі початкововираженої імунної недостатності, що створює передумови для швидкого формування великих казеозно-деструктивних змін і бурхливого розмноження високовірулентної бактеріальної популяції [8–10, 12]. У цей час одним із ключових факторів схильності до розвитку туберкульозної інфекції вважається зниження ефективності імунного нагляду організму. При цьому, провідна роль у формуванні специфічних і неспецифічних реакцій організму, визначенні його резистентності й реактивності належить системі крові.

При туберкульозній головна роль належить у першу чергу макрофагам та лімфоцитам [32, 38, 39, 43, 49, 51, 52, 55]. Макрофагам властива поліфункціональність у регуляції багатьох систем організму. Імунорегуляторні можливості макрофагів реалізуються шляхом продукції і секреції цитокінів, та за допомогою експресії на клітинній мембрані рецепторів для цитокінів. Тому цитокіни модулюють властивості і активність макрофагів, а макрофаги контролюють роботу цитокінової мережі. Основними цитокінзалежними функціями макрофагів є імуностимулююча, прозапальна, гемопоетична, імуносупресивна та протизапальна [27].

До макрофагальних цитокінів відносяться клітини субпопуляції Th1, які продукують прозапальні цитокіни – IL-2, IL-6, TNF- α та беруть участь в неспецифічному ланцюгу протитуберкульозного захисту організму. Ці цитокіни є медіаторами запалення та деструкції тканин, посилюють клітинний та інгібують гуморальний імунітет [26, 27, 40, 41]:

- сприяють хемотаксису клітин запалення, збільшують їх адгезивність до ендотелію капілярів, які оточують місце проникнення патогенів,
- активують мікробіцидність і цитотоксичність макрофагів і лейкоцитів,
- перешкоджають поширенню збудника інфекцій в організмі шляхом тромбування капілярів,
- підвищують температуру тіла,
- зменшують поріг реактивності ЦНС,
- викликають продукцію гострофазних білків,
- активують гормони гіпоталамо-гіпофізарної системи,
- сприяють неоваскуляризації та утворенню рубцевої тканини.

Встановлено, що однієї з головних причин несприятливого перебігу туберкульозу легень є неконтрольована, висока продукція прозапальних цитокінів, з дією яких пов'язують прогресування специфічного процесу, розвиток бактеріально-токсичного шоку [42, 48, 59, 64, 67].

Виявлено, що IL-6 та TNF- α здатні підсилити експресію тканинних факторів, знижувати експресію тромбомодуліна, стимулювати синтез плазміногена, що на тлі вазоконстрикції артерій призводить до порушення мікроциркуляції, розвитку гіпоксії та недостатності енергозабезпечення тканин, некротичним і апоптичним процесам у вогнищі запалення [45–49, 59–64]. Так цитокіни втягуються у інфекційно-запальний процес на рівні імунних механізмів і ефекторної ланки, запускаючи послідовний ланцюг реакцій, що проявляється у порушенні мікроциркуляції, виникненні гіпоксії, альвеолярного та інтерстиціального набряку, ушкодженні метаболічної функції органів. Вказані порушення визначають перебіг, тяжкість і результат патологічного процесу.

Прозапальні цитокіни здійснюють активуючий вплив на нові популяції клітин (моноцити, нейтрофіли, природні кілери), залучаючи їх у вогнище запалення [55].

Встановлено, що при туберкульозі з одного боку спостерігається активація моноцитів периферичної крові, з іншого виражене порушення їх регуляторної активності, що розглядається у якості однієї з причин дефекту антиген специфічної Т-клітинної відповіді.

У протитуберкульозному захисті IL-2 приймає участь у реакціях гіперчутливості вповільненого типу, індукуює проліферацію В-лімфоцитів, активує цитотоксичні Т-клітини, моноцити, макрофаги, які підвищують синтез і секрецію IL-6, TNF- α [65–67]. Основним результатом дії IL-2 на стимульова-

ні антигеном клітини є забезпечення їх проліферації, що визначає даний цитокін в якості типового ростового фактора кліток лімфо-міелоїдного комплексу. Встановлена пряма залежність між рівнем антитіл до IL-2 і активацією Т-клітин в сироватці хворих на туберкульоз [20, 78].

За даними дослідження Хасанова Р. Р. с соавт. (2009) [37], встановлено, що у хворих на хіміорезистентний туберкульоз легень рівень стимульованої продукції IL-2 нижчий, а резерв IL-2-секретуючої реактивності лімфоцитів крові вищий, ніж у хворих на туберкульоз легень зі збереженою чутливістю МБТ. Також, ними виявлено, що стимуляція продукції ендогенного IL-2 лімфоцитами крові досягається лише при хіміорезистентному туберкульозі легень.

Дані Сахаровой И. А. с соавт. (2006) [12], також свідчать про те, що у хворих на хіміорезистентний туберкульоз легень визначається зниження продукції IL-2, що вказує на пригнічення у цих хворих клітинної імунної відповіді. При цьому, такі зміни в більшій мірі спостерігаються при дисемінованому туберкульозі легень, що є імунологічним обґрунтуванням частішої реактивації специфічного процесу і відповідає відсутності клініко-рентгенологічної динаміки в умовах інтенсивної хіміотерапії у 40,9% хворих на дисемінований туберкульоз легень.

За даними, інших авторів, при розповсюджених легеневиких процесах з вираженими симптомами туберкульозної інтоксикації визначається супресія продукції IL-2 і підвищення IL-6 [12, 17, 18, 21].

По різноманіттю клітинних джерел продукції та мішеней біологічної дії IL-6 є одним з найбільш активних цитокінів, що бере участь у реалізації імунної відповіді й запальної реакції (IL-6 відповідає за синтез таких гострофазних білків, як С-реактивний білок та фібриноген, що створює умови для активації фагоцитозу). При цьому активний синтез IL-6 починається відразу після впливу на клітки бактерії та різних медіаторів вказуючи на те, що даний цитокін належить до категорії ранніх медіаторів. Така властивість має особливе значення у швидкому формуванні реакції організму на впровадження бактерії або при ушкодження тканини.

IL-6 продукується активованими макрофагами, ендотеліальними клітинами, активованими Т-клітинами та рядом клітин, які не є імунітетами. Він є багатифункціональним цитокіном та впливає на різні органи і системи: кров, печінку, імунну систему, має пірогенний ефект та ін. Підвищення рівня IL-6 в крові спостерігається при багатьох патологічних станах, тяжких запальних процесах [19]. Його використовують в якості маркера для ранньої оцінки тяжкості багатьох захворювань.

IL-6 інгібує продукцію TNF- α та завершує розвиток запального процесу. За даними літератури,

спонтанна секреція ІЛ-6 підвищується уже на ранніх етапах розвитку туберкульозу та зберігається на протязі всього його розвитку [49, 64]. Доведено, що однією з причин при туберкульозі легень переважання гуморальної відповіді є підвищена секреція ІЛ-6.

TNF- α проявляє подібну активність як і ІЛ-2 стосовно запальної реакції, імунних і пухлинних процесів. TNF- α – це піроген. Під його впливом різко збільшується синтез макрофагами та нейтрофілами перекиси водню та інших вільних радикалів. TNF- α , являючись хемоатрактантом для гранулоцитів, забезпечує їх міграцію у вогнище запалення з активацією функцій нейтрофілів: фагоцитоз, окислювальний вибух, де грануляцію лізосомальних ферментів і бактерицидних факторів. При хронічному запаленні TNF- α активує катаболічні процеси, чим і сприяє розвитку кахексії [62]. Тому, нейтралізація TNF- α призводить до втрати контролю за розвитком хронічної інфекції. Цей цитокін є основним у контролі за внутрішньоклітинно розташованими збудниками.

Секретується TNF- α активованими макрофагами і моноцитами, Т-лімфоцитами, нейтрофілами. Активація макрофагів лімфоцитами може сприяти обмеженню інфекції [28, 57]. За даними літератури [45, 46] TNF- α зв'язується зі специфічними рецепторами (рецепторами клітинної загибелі), що ініціює апоптоз.

З TNF- α пов'язують розвиток механізмів захисту при туберкульозному процесі [47, 48, 59–63]. Він стимулює міграцію клітин запалення у місце інфекції, формування специфічної гранульоми.

За даними Lin P.L. et al. (2007) [62], при зниженому рівні TNF- α у людини підвищується чутливість до туберкульозу. Експериментально доведено, що у мишей з генетично відсутнім TNF- α не відбувається міграція запальних клітин у зону інфекції та не утворюється гранульома, а розвивається генералізований туберкульоз, який призводить до швидкої смерті. Також він безпосередньо стимулює макрофаги, які поглинають та вбивають МБТ шляхом продукції оксиду азоту та інших факторів.

Тому, TNF- α є критичним цитокіном для контролю за мікобактеріальною інфекцією і його роль не може виконуватися іншими цитокінами. Збільшений його синтез може викликати імунопатологію, але його нейтралізація реактивує латентні та хронічні інфекції.

За даними літератури, високі концентрації TNF- α з одного боку є проявом захисної реакції імунної системи, а з іншого – мають негативну дію, що проявляється лихоманкою, тканинними ушкодженнями, лейкоцитозом у хворих на туберкульоз. Також, за даними Jacobs M. [et al.] (2007) [61], високі концентрації TNF- α часто викликає мікросудинну гіперкоагуляцію та гемодинамічні порушення.

Існують дані, що TNF- α може бути маркером

прогресування активного туберкульозного процесу [63]. Деякі дослідники отримали дані, що рівень продукції TNF- α корелює з наявністю деструктивного процесу в легенях та асоціюється з переважанням клітинного типу імунної відповіді. Деякі автори вважають [47], що недостатність TNF- α призводить до розвитку дисемінації. На думку багатьох авторів, ІЛ-6 і TNF- α накопичуються в крові при інтенсивних запальних процесах і адекватно відображають їх перебіг.

За даними досліджень Сахаровой И. А. с соавт. (2006) [12], при зростанні хіміорезистентності МБТ імунна відповідь розвивається переважно за гуморальним типом, тоді як клітинна імунна відповідь пригнічується. При цьому, вони встановили, що максимальне пригнічення клітинної імунної відповіді спостерігається у хворих з мультирезистентними штамами МБТ. Такі зміни імунної відповіді і зміни цитокінового профілю при зростанні хіміорезистентності МБТ відображають тяжкість специфічного процесу.

Доведено, що у протитуберкульозному захисті важливу роль відіграють і нейтрофільні гранулоцити [50, 56, 58], які захищають організм від проникнення в нього МБТ. Зараження нейтрофілів МБТ викликає їх швидку загибель внаслідок апоптозу, який є важливим захисним механізмом і призводить до видалення заражених клітин з вогнища запалення та посилює активність тканинних макрофагів. Активовані нейтрофільні гранулоцити здатні синтезувати широкий спектр цитокінів, які беруть участь у взаємодії клітин імунної системи, проявляючи паракринну та аутокринну дію. Встановлено, що вони, під каскадним впливом цитокінів, здатні змінювати свій кількісний і субпопуляційний склад, перебудувати свою функціональну активність, продукувати численні медіатори запальних реакцій, за допомогою яких вони чинять імунорегуляторний вплив на компетентні імуніцити. Активно втручаючись в роботу системного та місцевого імунітету. В літературі описані синтез і продукція активованими нейтрофілами TNF- α та ІЛ-6 [50].

Оскільки кінетика та кількість продукції цитокінів різні в залежності від мікросередовища, то диференціація їх може впливати на шлях, яким клітини відповідають на проникнення МБТ.

Підсумовуючи вище сказане, можна стверджувати, що у хворих на туберкульоз легень продукція цитокінів тісно пов'язана з особливостями перебігу специфічного процесу. Так, у хворих з найбільш тяжким перебігом туберкульозу відбуваються глибокі цитоморфологічні і функціональні порушення клітинної та гуморальної ланок імунної системи, наслідком чого є значне уповільнення процесів регресії патологічних змін у легенях. Прозапальний макрофагальний цитокін ІЛ-6 забезпечує формування гранульоми та елімінації МБТ [64]. ІЛ-2 – є важливим прозапальним цитокіном, який стимулює проліферацію та диферен-

ціювання активованих Т-лімфоцитів у цитотоксичні клітини, стимулює природні кілери [65–67]. Гіперпродукція цитокінів є причиною розвитку ряду патологічних станів, що супроводжуються розвитком масивної деструкції тканин.

Висновки

Враховуючи дані літератури, можна зробити висновок, що на сьогодні багато дослідників вивчали цитокінову регуляцію імунної відповіді при туберкульозі легень. При цьому при інфекційних ураженнях легень, в тому числі і тубер-

кульозі, основними прозапальними цитокінами, які визначають імунні реакції є TNF- α , IL-2, IL-6. Між цими цитокінами та клітинами лейкоцитарної формули існує тісний взаємозв'язок, який відіграє важливу роль у формуванні імунних реакцій при протитуберкульозному захисті у хворих на хіміорезистентний туберкульоз легень. Рівень TNF- α , IL-2, IL-6 та показники лейкоцитарної формули відображають специфічні імунні реакції, що може бути використано із діагностичною (оцінка ступеня тяжкості) та прогностичною (прогресування захворювання) метою у хворих на хіміорезистентний туберкульоз легень.

Список літератури

1. Александріна Т. А. Особливості епідемії туберкульозу в Україні [Текст] / Т. А. Александріна // Туберкульоз, легеневі хвороби, ВІЛ-інфекція. – 2012. – № 2. – С. 7–12.
2. МОЗ України. Центр медичної статистики МОЗ України. Туберкульоз в Україні (Аналітично-статистичний довідник за 2000–2011 роки) [Текст] / За ред. О. К. Толстоганова. – К., 2012. – 98 с.
3. Феценко Ю. І. Антибіотикорезистентність мікроорганізмів. Стан проблеми та шляхи її вирішення [Текст] / Ю. І. Феценко // Укр. хіміотерап. журн. – 2011. – № 4. – С. 41–43.
4. Комиссарова О. Г. Обширная лекарственная устойчивость микобактерий туберкулеза – глобальная угроза для человечества [Текст] / О. Г. Комиссарова, Р. Ю. Абдуллаев, В. В. Ерохин // Врач. – 2010. – № 5. – С. 25–27.
5. Вишневикий Б. И. Частота и структура лекарственной устойчивости микобактерий туберкулеза при различных локализациях заболевания [Текст] / Б. И. Вишневикий, Л. Н. Стеклова // Пробл. туберкулеза и болезней лёгких. – 2008. – № 2. – С. 5–7.
6. Воронкова О. В. Иммунопатология туберкулеза легких [Текст] / О. В. Воронкова, О. И. Уразова, В. В. Новицкий, А. К. Стрелис. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2007. – 194 с.
7. Чернушенко Е. Ф. Противотуберкулезный иммунитет (Часть I) [Текст] / Е. Ф. Чернушенко, Р. Г. Процюк // Укр. пульмонол. журн. – 2010. – № 4. – С. 53–58.
8. Чернушенко Е. Ф. Противотуберкулезный иммунитет (Часть II) [Текст] / Е. Ф. Чернушенко, Р. Г. Процюк // Укр. пульмонол. журн. – 2011. – № 1. – С. 29–32.
9. Тюлькова Т. Е. Особенности функционирования иммунной системы при туберкулезной инфекции [Текст] / Т. Е. Тюлькова, Ю. П. Чугаев, Э. А. Кашуба // Проблемы туберкулеза. – 2008. – № 11. – С. 48–54.
10. Корж Е. В. Состояние иммунной системы у больных деструктивным туберкулёзом лёгких в период эпидемии [Текст] / Е. В. Корж, О. А. Трунова, Е. В. Дмитриенко // Укр. пульмон. журн. – 2004. – № 2. – С. 35–38.
11. Малиев Б. М. Характеристика механизмов защиты у больных с лекарственно-устойчивым туберкулёзом лёгких [Текст] / Б. М. Малиев, Р. П. Селицкая, М. П. Грачёва [и др.] // Пробл. туберкулеза и болезней лёгких. – 2005. – № 6. – С. 33–35.
12. Сахарова И. Я. Особенности иммунного ответа при диссеминированном туберкулезе легких с лекарственно-устойчивыми штаммами микобактерий [Текст] / И. Я. Сахарова, Г. Ю. Васильева, Б. Е. Кноринг [и др.] // Мед. иммунология. – 2006. – № 2–3. – С. 287–288.
13. Маянский А. Н. Туберкулез (микробиологические и иммунопатогенетические аспекты) [Текст] / А. Н. Маянский // Иммунология. – 2001. – № 2. – С. 53–63.
14. Кисина Т. Е. Нарушения специфического иммунного ответа у больных туберкулезом легких [Текст] / Т. Е. Кисина, И. С. Фрейдлин, Б. Е. Кноринг [и др.] // Мед. иммунология. – 2006. – № 2–3. – С. 270–271.
15. Кисина Т. Е. Особенности специфического иммунного ответа у отдельных больных фиброзно-кавернозным туберкулезом легких [Текст] / Т. Е. Кисина, И. С. Фрейдлин, Б. Е. Кноринг [и др.] // Медицинская иммунология. – 2006. – Т. 8. – № 4. – С. 501–510.
16. Новицкий В. В. Патология иммунитета: причина или следствие туберкулезной инфекции? [Текст] / В. В. Новицкий, О. И. Уразова, А. К. Стрелис [и др.] // Бюлл. сибирской медицины. – 2006. – № 2. – С. 70–75.
17. Воронкова О. В. Особенности иммунного дисбаланса при различных клинико-патогенетических вариантах остро прогрессирующего туберкулеза легких [Текст] / О. В. Воронкова, О. И. Уразова, В. В. Новицкий [и др.] // Бюлл. сибир. медицины. – 2010. – № 4. – С. 42–50.
18. Комогорова Е. Э. Особенности иммунологических показателей у больных с различными формами туберкулеза легких [Текст] / Е. Э. Комогорова, Е. В. Костенко, В. Ф. Стаханов [и др.] // Иммунология. – 2005. – № 1. – С. 45–49.
19. Бережная Н. М. Цитокиновая регуляция при патологии: стремительное развитие и неизбежные вопросы [Текст] / Н. М. Бережная // Цитокины и воспаление. – 2007. – Т. 6, № 2. – С. 26–34.
20. Маркелов Е. В. Патогенетическая роль нарушений в системе цитокинов при инфекционно-воспалительных заболеваниях [Текст] / Е. В. Маркелов, А. В. Костюшко, В. Е. Красников // Тихоокеанский мед. журнал. – 2008. – № 3. – С. 24–29.
21. Суркова Л. К. Продукция цитокинов у больных прогрессирующим туберкулезом легких с лекарственной устойчивостью [Текст] / Л. К. Суркова, Е. М. Скрягина, Г. Л. Гуревич [и др.] // Весті Національної академії наук Білорусі. – 2007. – № 4. – С. 102–107.
22. Шаповалов В. П. Роль цитокінів у локальній регуляції специфічного запалення у хворих на деструктивний туберкульоз легень [Текст] / В. П. Шаповалов // Укр. пульман. журн. – 2006. – № 2. – С. 53–55.

23. Бережная Н. М. Иммунологические исследования в клинике: состояния вопроса [Текст] / Н. М. Бережная // Иммунология. – 2006. – № 1. – С. 18–23.
24. Дранник Г. Н. Клиническая иммунология и аллергология [Текст] / Г. Н. Дранник. – Киев, 2010. – 547 с.
25. Александрова Ю. Н. О системе цитокинов [Текст] / Ю. Н. Александрова // Педиатрия. – 2007. – Том 86, № 3. – С. 124–128.
26. Симбирцев А. С. Цитокины – новая система регуляции защитных реакций организма [Текст] / А. С. Симбирцев // Цитокины и воспаление. – 2002. – № 1. – С. 9–16.
27. Симбирцев А. С. Цитокины: классификация и биологические функции [Текст] / А. С. Симбирцев // Цитокины и воспаление. – 2004. – № 2. – С. 16–22.
28. Фрейдлин И. С. Регуляторные Т-клетки: происхождение и функции [Текст] / И. С. Фрейдлин // Мед. иммунология. – 2005. – № 4. – С. 347–354.
29. Никонова М. Ф. Пролиферативный статус Th-1 и Th-2-клеток человека [Текст] / М. Ф. Никонова, А. А. Ярилин // Иммунология. – 2006. – № 4. – С. 203–207.
30. Новицкий В. В. Особенности функциональной активности лимфоцитов крови у больных туберкулезом легких [Текст] / В. В. Новицкий, А. К. Стрелис, О. И. Уварова [и др.] // Иммунология. – 2006. – № 2. – С. 76–79.
31. Гнида С. С. Характеристика Т-лимфоцитов у больных туберкулезом легких, выделяющих лекарственно-устойчивые *Mycobacterium tuberculosis* [Текст] / С. С. Гнида [и др.] // Материалы VII Российского съезда фтизиатров «Туберкулез сегодня». – М., 2003. – С. 42.
32. Лядова И. В. Реакции Т-клеточного иммунитета при туберкулезе: экспериментальные и клинические исследования [Текст] / И. В. Лядова, В. Я. Гергерт // Пробл. туберкулеза. – 2009. – № 11. – С. 9–18.
33. Марущак М. І. Особливості патогенетичних механізмів ендогенної інтоксикації та гуморального імунітету при експериментальному гострому ураженні легень [Текст] / М. І. Марущак // Вісник. наук. досліджень. – 2011. – № 3. – С. 108–111.
34. Макарова О. В. Иммуноморфология гранулематозного воспаления при Th1- и Th2-типе иммунного ответа [Текст] / Макарова О. В., Михайлова Л. П. // Арх. патологии. – 2008. – № 6. – С. 48–53.
35. Фрейдлин И. С. Современные представления о фагоцитарной теории [Текст] / Фрейдлин И. С. // Иммунология. – 2008. – № 5. – С. 4–10.
36. Еремеев В. В. Взаимодействие макрофаг-микобактерия в процессе реакции микроорганизма на туберкулезную инфекцию [Текст] / В. В. Еремеев, К. Б. Майоров // Пробл. туберкулеза. – 2002. – № 3. – С. 54–57.
37. Хасанова Р. Р. Реактивность лимфоцитов крови при туберкулезе легких [Текст] / Р. Р. Хасанова, О. В. Воронкова, О. В. Уразова [и др.] // Мед. иммунология. – 2009. – № 1. – С. 26–28.
38. Найда І. В. Фагоцитуючі клітини та їх роль при туберкульозу [Текст] / І. В. Найда // Укр. пульмонол. журн. – 2001. – № 3. – С. 67–71.
39. Макарова О. П. Функциональная активность альвеолярных макрофагов при обострении туберкулеза легких [Текст] / О. П. Макарова, Л. Н. Шишкина, А. П. Огиренко [и др.] // Проблемы туберкулеза. – 2003. – № 11. – С. 29–32.
40. Гольдберг Е. Д. Динамическая теория регуляции кровотока и роль цитокинов в регуляции гемопоза [Текст] / Гольдберг Е. Д., Дыгай А. М., Жданов В. В. // Мед. иммунология. – 2001. – № 4. – С. 487–497.
41. Воронкова О. В. Цитокинпродуцирующая активность мононуклеарных лейкоцитов периферической крови больных туберкулезом легких до и на фоне химиотерапии [Текст] / О. В. Воронкова, В. А. Синецкина // Вестник РТМУ. – 2005. – № 31421. – С. 159–160.
42. Колобовникова Ю. В. Показатели клеточного и гуморального иммунного ответа при туберкулезе легких, сопровождающемся эозинофилией [Текст] / Ю. В. Колобовникова, О. И. Уразова, В. В. Новицкий [и др.] // Бюллетень сибирской медицины. – 2012. – № 1. – С. 39–45.
43. Савоненкова Л. Н. Показатели периферической крови у больных гастроинтестинальным туберкулезом [Текст] / Савоненкова Л. Н. // Клинич. лаб. диагностика. – 2003. – № 12. – С. 35–38.
44. Аутеншлюс А. И. Антитела к антигенам микобактерии у больных туберкулезом легких [Текст] / А. И. Аутеншлюс, А. Н. Шкунов // Пробл. туберкулеза и болезней лёгких. – 2004. – № 11. – С. 37–49.
45. Белецкий И. П. Пути передачи цитотоксического сигнала рецепторами семейства TNF-Rs (обзор) [Текст] / И. П. Белецкий, И. П. Белецкий, А. Б. Мошникова, О. В. Прусакова // Биохимия. – 2002. – Т. 67, вып. 3. – С. 343–353.
46. Бажанова, Е.Д. Роль TNF в механизмах апоптоза [Текст] / Е.Д. Бажанова // Естественные науки. – 2010. – № 4. – С. 100–109.
47. Марущак М. І. Система фактора некрозу пухлин альфа в патогенезі експериментального гострого ураження легень [Текст] / М. І. Марущак // Туберкульоз, легеневі хвороби, ВІЛ-інфекція. – 2012. – № 2. – С. 27–31.
48. Салина Т. Ю. Особенности продукции фактора некроза опухоли при туберкулезе легких и внелегочных локализаций [Текст] / Т. Ю. Салина, Т. И. Морозова // Цитокины и воспаление. – 2010. – № 1. – С. 45–18.
49. Титов В. Н. Роль макрофагов в становлении воспаления, действия интерлейкина-1, интерлейкина-6 и активность гипоталамо-гипофизарной системы [Текст] / В. Н. Титов // Клини. лабораторная диагностика. – 2003. – № 11. – С. 40–43.
50. Швыдченко И. Н. Цитокинсекретирующая функция нейтрофильных гранулоцитов [Текст] / И. Н. Швыдченко, И. В. Нестерова, Е. Ю. Синельников // Иммунология. – 2005. – № 1. – С. 31–34.
51. Boras Z. Cytokine profile of T lymphocytes from peripheral blood and bronchoalveolar lavage in patients with active pulmonary tuberculosis [Text] / Z. Boras, A. Juretic, A. Gargo [et al] // Scand. J. Immunol. – 2007. – Vol. 65 (3). – P. 257–264.
52. Mazzarella G. T lymphocyte phenotypic profile in lung segments *A. fumigatus* infected by cavitary and non-cavitary tuberculosis [Text] / G. Mazzarella, A. Bianco, F. Perna [et al.] // Clin. Exp. Immunol. – 2003. – Vol.132 (2). – P. 283–288.
53. Handzel Z. T. Increased Th1 and Th2 type cytokine production in patients with active tuberculosis [Text] / Z. T. Handzel, V. Barak, Y. Altman [et al.] // Isr. Med. Assoc. J. – 2007. – Vol. 9 (6). – P. 479–483.
54. Forbes E. K. Multifunctional, high-level cytokine-producing Th1 cells in the lung, but not spleen, correlate with protection against *Mycobacterium tuberculosis* aerosol challenge in mice [Text] / Forbes E. K., Sander C., Ronan E. O. [et al.] // The Journal of Immunology. – 2008. –Vol. 181. – P. 4955–4964.
55. Tan B. H. Macrophages acquire neutrophil granules for antimicrobial activity against intracellular pathogens [Text] / B.H. Tan [et al.] // J. Immunol. – 2006. –

- Vol. 177. – P. 1864–1871.
56. Fiorenza G. Functional characteristics of neutrophils and mononuclear cells from tuberculosis patients stimulated in vitro with heat killed *M. tuberculosis* [Text] / G. Fiorenza, M. A. Farroni, C. Boguñ [et al.] // Arch. Med. Res. – 2007. – Vol. 38(50). – P. 526–533.
  57. Manca C. Differential monocyte activation underlies strain-specific *Mycobacterium tuberculosis* pathogenesis [Text] / C. Manca, M.B. Reed, S. Freeman [et al.] // Infect. Immun. – 2004. – Vol. 72 (9). – P. 5511–5514.
  58. Speirs R. S. A Role for eosinophils in adaptive humoral immunity [Text] / R. S. Speirs, E. E. Speirs, N. M. Ponzio // The Open Immunology Journal. – 2009. – Vol. 2. – P. 168–186.
  59. Calabrese L. The yin and yang of tumor necrosis factor inhibitions [Text] / L. Calabrese // Cleveland Clinic journal of medicine. – 2006. – Vol. 73 (3). – P. 251–256.
  60. Harris J. How tumour necrosis factor blockers interfere with tuberculosis immunity [Text] / J. Harris, J. Keane // Clin Exp Immunol. – 2010. – Vol. 161, № 1. – P. 1–9.
  61. Jacobs M. Tumor necrosis factor is critical to control tuberculosis infection [Text] / M. Jacobs, D. Togbe, C. Fremont [et al.] // Microbes Infect. – 2007. – Vol. 9 (5). – P. 623–628.
  62. Lin P. L. Tumor necrosis factor and tuberculosis [Text] / P. L. Lin, H. L. Plessner, N. N. Voitenok [et al.] // J. Investig. Dermatol Symp. Proc. – 2007. – Vol. 1 (12). – P. 22–25.
  63. Saliu O. Y. Tumor-Necrosis-Factor Blockers: Differential Effects on Mycobacterial Immunity / O. Y. Saliu, C. Sofer, D. S. Stein [et al.] // J Infect Dis. – 2006. – Vol. 194, № 4. – P. 486–492.
  64. Koksall D. The relation of serum interleukin-6 and C-reactive protein to clinical parameters in pulmonary tuberculosis [Text] / D. Koksall // Eur. Respir. J. – 2004. – Vol. 24. – P. 35 s.
  65. Canner S. S. The relation of serum interleukin-2 and C-reactive protein levels with clinical and radiological findings in patients with pulmonary tuberculosis [Text] / S. S. Canner // Tuberk. Toraks. – 2007. – Vol. 55 (3). – P. 238–245.
  66. Millington K. A. Dynamic relationship between IFN-gamma and IL-2 profile of *Mycobacterium tuberculosis*-specific T cells and antigen load [Text] / K. A. Millington, J. A. Innes, S. Hackforth [et al.] // J. Immunol. – 2007. – Vol. 178 (8). – P. 5217–5226.
  67. Turgut T. Serum interleukin-2 and neopterin levels as useful markers for treatment of active pulmonary tuberculosis [Text] / T. Turgut, H. Akbulut, F. Deveci [et al.] // Tohoku I. Exp. Med. – 2006. – Vol. 209 (4). – P. 321–328.

Стаття надійшла до редакції 02.03.2014 р.

А. С. Шальмин, Е. Н. Разнатовская

Запорожский государственный медицинский университет

РОЛЬ ПРОВосПАЛИТЕЛЬНЫХ ЦИТОКИНОВ И КЛЕТОК ЛЕЙКОЦИТАРНОЙ ФОРМУЛЫ КРОВИ В ФОРМИРОВАНИИ ИММУННЫХ РЕАКЦИЙ ПРИ ХИМИОРЕЗИСТЕНТНОМ ТУБЕРКУЛЕЗЕ ЛЕГКИХ

В статье проведен обзор литературных источников. При химиорезистентном туберкулезе легких основными провоспалительными цитокинами, которые определяют иммунные реакции, являются TNF- α , IL-2, IL-6. Между этими цитокинами и клетками лейкоцитарной формулы существует тесная взаимосвязь, которая играет важную роль в формировании иммунных реакций в противотуберкулезной защите у больных химиорезистентным туберкулезом легких. Уровень TNF- α , IL-2, IL-6 и показатели лейкоцитарной формулы отражают специфические иммунные реакции, которые можно использовать с диагностической и прогностической целью у больных химиорезистентным туберкулезом легких.

Ключевые слова: провоспалительные цитокины, клетки лейкоцитарной формулы крови, иммунные реакции, химиорезистентный туберкулез легких.

A. S. Shalmin, E. N. Raznatovskaya

Zaporizhzhia State Medical University

THE ROLE OF PRO-INFLAMMATORY CYTOKINES AND LEUKOCYTE BLOOD CELLS IN THE FORMATION OF IMMUNE REACTIONS IN DRUG-RESISTANT OF PULMONARY TUBERCULOSIS

The article provides a review of the literature. When drug-resistant pulmonary tuberculosis major pro-inflammatory cytokines, that can influence the immune response, are TNF- α , IL-2, IL-6. Between these cytokines and leukocyte cells, there is a close relationship, which plays an important role in the formation of immune responses in TB patients with drug-resistant of pulmonary tuberculosis. The level of TNF- α , IL-2, IL-6 and figures leukocyte reflect specific immune responses. These indicators can be used with the purpose of the diagnostic and prognostic in patients with drug-resistant pulmonary tuberculosis.

Keywords: pro-inflammatory cytokines, leukocyte cell blood, immune responses, drug-resistant pulmonary tuberculosis.